AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QACAR DÖVRÜ GEYİMLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ-tətbiqi sənət

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **İradə Məhərrəm qızı Bayramova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının "İncəsənət tarixi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Sevil Yusif qızı Sadıxova

Rəsmi opponentlər: Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Rəna Həbib qızı Abdullayeva

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Nizami qızı Qafarova

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Nəzakət Vaqif qızı Səfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Xalq rəssamı, professor
Fuad Məmməd-Emin oğlu Salayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanım Zəlimxan qızı Əsgərova

Elmi seminarın sədri: Xalq rəssamı, professor
Arif Möhübəli oğlu Əzizov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir xalqın və ölkənin mədəniyyətinin və sivilizasiyasının göstəricilərindən biri də onun geyim mədəniyyətidir.

Qacar dövrünün geyimləri və libasları uzun dövrlər ərzində xüsusi gözəlliyə və müxtəlifliyə malik olub. Dövrün əsas geyim növlərinin tarixi inkişafı, dövrün təbii və sosial-iqtisadi şəraiti, estetik və əxlaqi, o cümlədən ictimai həyatın dini tələbləri ilə və sənətdə üstünlük təşkil edən bədii üslubla birbaşa əlaqəli şəkildə baş vermişdir. Kostyumda ümumi stilistik istiqamət əsas forma və nisbətlərdə, geyim tərzində, müəyyən materiallardan və rəng birləşmələrindən istifadə edilməklə, zərgərlik nümunələrinin xarakteri ilə ifadə olunur.

Geyim və onun əsas komponentlərinə aid olan zərgərlik nümunələri və aksessuarlar sosial adət və dini fəaliyyətə əsaslanırdı. Müasir mətn və arxiv mənbələri, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri və XIX əsrin sonlarına aid foto sənədləri, eləcə də günümüzə qədər gəlib çatmış geyim nümunələri tədqiq olunan dövrün paltarlarının əsas mahiyyətini işıqlandırmaq üçün əsas mənbədir. Fars mənbələri, ədəbi və tarixi mətnlər və saray sənədləri, Qacar dövrünün toxuma və geyim terminləri, istehsal mərkəzləri, habelə Avropa parçalarının və üslublarının ona təsiri və müxtəlifliyi haqqında məlumat verir. Xüsusilə, Qacar dövrü geyiminin praktik məqsədlərini və dəb dəyişikliklərini başa düşmək üçün vacib olan ictimai və siyasi şərtlər haqqında da əhəmiyyətli məlumatlar var. Qacarların zamanında İranla Avropa ölkələri arasında qurulan əlaqələr nəticəsində yaranan hərtərəfli dəyişikliklər əvvəlcə saray əhlinin, sonra isə adi insanların zahiri görünüşünün dəyişməsinə səbəb oldu. Avropa müşahidəçilərinin hesabatlarında və fars mənbələrində verilmiş məlumatları tamamlayan təfərrüatlarda həm kişi, həm də qadın geyimlərinin xüsusi təsvirləri mövcuddur. Səfəvilərdən bəri qorunan geyimlərin məhdud çeşidi (xüsusilə, o dövrün xalça və parçalarının sayı və müxtəlifliyi ilə müqayisədə)

qismən çox işlənməsi[1], incə ipək və pambığın tez xarab olması, saray paltarlarının onlarda istifadə edilən qızıl və gümüşü çıxarmaq üçün yandırılması vərdişi[2] və xüsusilə 1135/1722-ci ildə İsfahanın talan edilməsi zamanı Səfəvi saray xanədanlarının dağıdılması ilə bağlıdır. Avropa modasının tətbiqi və saray dairələrində ənənəvi kostyuma sonradan etinasızlıq da çatışmazlığa səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, salamat qalan geyim əşyalarının atribusiyası, bəzən paltarların kəsik-kəsik olması və xırda parçaların ilkin istifadədən sonra yenidən istifadəsi ilə çətinləşmişdir. Bir qisim geyimlər Avropa krallarına şah hədiyyəsi olaraq göndərilmiş və ya XIX əsrdə Avropa ölkələrinin yerli agentləri və diplomatları tərəfindən toplanmış və beləliklə, əsasən Avropa kolleksiyalarında saxlanılmışdır. İran Muzeyi və şəxsi kolleksiyalar bu günə qədər az istifadə olunan başqa bir mənbədir.

Qacar dövrünün təsviri sənət əsərləri geyim növlərinin hərtərəfli icmalını verir və əgər fars rəngkarlığının çox zaman ideallaşdırıldığını xatırlasaq, o vacib bir vasitə kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni fikri həmin dövrə aid dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinə şamil etmək olar. Qacar dövrünə aid xalça, parça, keramika və s. sənət nümunələrinin bədii tərtibatında verilmiş süjetli və portret təsvirlərində o dövrün geyim mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür formalaşır.

Yığılmış böyük material və Qacar dövründə Azərbaycan maddi mədəniyyətinin dərindən öyrənilməsinin vacib vəzifələri 1796-1925-ci illərdə kostyumun inkişafı tarixinin öyrənilməsi məsələsini aktual və vacib problem kimi ortaya qoymuşdur.

Hələ XV əsrin sonlarında Yəzddən olan şair Neezdaām Qârī geyim mövzusuna “Dīvān-¬e albesa” adlı şeirlər toplusunu həsr etmişdir[3]. Sonrakı əsərlər və əvvəlki dövrlərə nisbətən Qacar geyimlərinin davamlı və getdikcə artan əhəmiyyəti haqda mövcud

---

[1] Martin, F.R. Die persichen Prachtstoffe im Schlosse Rosenborg in Kopenhagen - Stockholm – 1901 - s.191.
[2] Moḥammad-Kāẓem Marvī, Tārīḵ-e ʿālām ārā-ye nāderī, ed. M.-A. Rīāḥī – Tehran – 1364, 3 vols.- Š./1985-s.212.
[3] Yenə orada, s.195-206.

sənədlərin zənginliyi məlumat verir.

Hal-hazırda dünya elmində Qacar dövrünün geyim tarixinə dair geniş material toplanmış, həm materialın əhatə dairəsi, müxtəlifliyi, həm də dərinliyinə görə çox geniş və müxtəlif elmi məqalələr, populyar kitablar və tədqiqatlar yığılmışdır. Əsas vurğu geyim və onun ayrı-ayrı elementlərinin təsviri xüsusiyyətlərinə yönəldilmişdir. Bu növ maddi mədəniyyətin öyrənilməsinə dəyərli töhfəni şübhəsiz, İran tədqiqatçıları Zəka Yəhya[4], Qeybi Mehrasa[5], Arami Şəhrizə[6] , Rəhnəvərd Zəhra[7], Qərb alim və səyyahları C.S. Şarden[8], R. dü Mans[9], H.Qots[10], A.Cekinson[11], K. de Bruin[12], C.M. Upton[13], F.Qottenrot[14] və b. veriblər.

Rusiya alimləri də bu mövzuya maraq göstəriblər. Bu sıyahıda

---

[4] Zəka, Yəhya. XIII əsrdən bu günədək qadın geyimləri - Tehran, Təsviri incəsənət Baş İdarəsi, birinci çap - 7700.

[5] Qeybi, Mehrasa. Həşt hezar sal tarix puşak əqvam irani, Tehran. Heyromənd nəşriyyatı; İran xalqlarının geyim tarixinin 8 min ili, Tehran, Hirmənd nəşriyyatı, birinci çap, -1385 - 7720.

[6] Arami Şəhrizə. Afşin, Qacar dövründə qadın geyim. İslam təbliğat təşkilatı, sənətkarlıq sahəsi -1996.

[7] Rəhnəvərd, Zəhra. İslam dövründə İran İncəsənət Tarixi: rəssamlıq / Z. Rəhnəvərd – Tehran: Çap və Nəşriyyat Orqanı, Mədəniyyət və İslam Orientasiyası Nazirliyi, birinci çap. – 7720.

[8] Chardin, J.S. Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l’Orient II / J. Chardin – Amsterdam – 1711

[9] R. Du Mans. L’estat présent de la Perse en 1660, ed. C. Schefer / R. Du Mans – Paris – 1890; repr. Westmead, Eng., 1969.

[10] Goetz, H. The History of Persian Costume / Survey of Persian Art - pp. 2227-2256.

[11] Джекинсон, А. Путешествие в Персию 1561-1564 гг. // В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке», пер. Д.В.Готье. – Москва – 1938 - 485 с.; с.193-216.

[12] Корнели де Брюин. Путешествия. Перев. с франц. Абенгауза, НАИИАНА, инв. № 480, л.23.

[13] Upton, J.M. Notes on Persian Costumes of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Metropolitan Museum Studies 2 / J.M. Upton – 1929-30 – pp. 206-30.

[14] Готтенрот, Ф. История внешней культуры. Одежда, домашняя утварь, полевые орудия народов древних и новых времен / Ф.Готтенрот – Москва-Санкт-Петербург: Изд. товарищества М.О. Вольфа – 1885, т. I–36-41 с., 132-156 с.

A.T.Adamova[15], O.F.Akimuşkin[16], Y.V.Raqozina[17], P.Semyonov[18], A.N.Suxorukov[19], A.Y. Yemelyanov və S.İ.Kaverin[20] və digərlərinin adlarını sadalamaq olar. Azərbaycan tədqiqatçıları olan R.S.Əfəndiyev[21], S.Y.Sadıxova[22], T.İ.İbrahimov[23], Ç.Qacar[24], İ.Məmmədova[25] və digər müəlliflərin elmi əsərləri həm Qacar dövrünün tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti, o cümlədən rəngkarlığı,

---

15 Адамова, А.Т. Персидская живопись и рисунок XV - XIX веков в собрании Эрмитажа // А.Т. Адамова – Санкт-Петербург: Славия – 1996 - 376 с.

16 Акимушкин, О.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология / О.Ф. Акимушкин – Санкт-Петербург – 2004.

17 Рагозина, Я.В. Из истории возвышения династии Каджаров // Вестник Санкт-Петербургского Университета – Санкт-Петербург – 2008, т.9, вып. 2, № 2 – с. 287-294.

18 Семенов, П. Каджары // Географическо-статистический словарь Российской Империи. Том II. – Санкт-Петербург, 1865 – с. 409-410.

19 Сухоруков, А.Н. Этническая характеристика Ирана в свете новых данных / А.Н. Сухоруков – Симферополь: Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского – 2017 – с.16-51.

20 Емельянов, А.Ю., Каверин, С.И. Кольца и перстни как мужские украшения в культуре Ирана и Ближнего Востока // Дизайн. Материалы. Технология – 2019 – № 1 (53) – с. 99–102.

21 Əfəndi R.S. Azərbaycanın bədii parçaları (XVI-XVIII əsrlər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı: Azərbaycan SSR Nəşriyyatı, 1968 il, №3, 105-117 s.; Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənəti. Bakı, 1976, 190 s.; XVI – XVII əsr Azərbaycan geyim və bəzəkləri // Qobustan, № 2, Bakı, 1977; Эфендиев Р.С. Из истории азербайджанского костюма (головные уборы XVI в.) // ДАН АзССР, Баку, 1959, №9, с. 879-884; Художественные ткани Азербайджана (XVI-XVII вв.) // Изв. АН АзССР. Баку, 1968, № 3, с. 105-118.

22 Садыхова, С.Ю. Азербайджанский костюм XIX века / С.Ю. Садыхова – Баку: Элм – 2007 – 190 с.; Средневековый костюм Азербайджана (по данным миниатюр) / С.Ю. Садыхова – Баку: Элм – 2005 – 170 с.; Ювелирное искусство Азербайджана в контексте развития многосторонних культурных взаимосвязей / С.Ю. Садыхова – Баку: Элм – 2009 – 276 с.; Сокровищница Азербайджанского Национального Музея Ковра – Баку: «Шарг-Гарб» ОАО. 2020. – 140 с.

23 Ибрагимов, Т.И. Живопись Каджарского периода / Т.И. Ибрагимов – Баку: Шарг-Гарб – 2013.

24 Каджар, Ч. Каджары / Ч.Каджар – Баку – 2001.

25 Məmmədova, İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərinin qadın geyimləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası – Bakı – 2012. №2 – s.133-145.

həm də yerli geyim növlərinin etnoqrafik baxımdan formalaşmasının və inkişafının müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuşdur. Lakin qeyd edilən tədqiqatçıların araşdırmalarında Qacar dövrü geyimlərinin estetik xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmamış, bütövlükdə həm kostyumun, həm də onun komponentlərinin sənətşünaslıq təhlili verilməmişdir.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, seçilmiş mövzu bu günədək tədqiq edilməmiş ilk əhatəli araşdırmadır. Bu baxımdan onu aktual hesab etmək olar.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın predmetini İranın Qacar xanədanlığı dövrünü əhatə edən 1796-1925-ci illər arasında geyim ənənəsinin araşdırılması, o dövrdə formalaşan və inkişaf edən geyim nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi və təhlil edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın obyekti kimi Qacar dövrünə aid dünyanın müxtəlif muzeylərində qorunub saxlanan geyim dəstləri, o cümlədən kişi və qadın geyim nümunələri, zərgərlik əşyaları və aksesuarlar götürülmüşdür.

Tədqiqatda mənbə kimi Qacar rəngkarlıq nümunələri, həmin dövrdə saraya dəvət olunmuş fotoqraflar tərəfindən çəkilmiş fotomateriallar, eləcə də müxtəlif dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərində yer almış süjetli və portret təsvirlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat obyekti kimi XVIII-XIX əsrdə Qacarların geyim ənənəsinin araşdırılmasına yönəlmiş yazılı mənbələr çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Qacar dövrü geyim ənənəsinin bədii xüsusiyyətlərini, formalarını, ənənəviliyini üzə çıxarmaqdan, seçilmiş tarixi dövrün geyim mədəniyyətinin təşəkkülündən və bədii özəlliyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədi rəhbər tutaraq, dissertasiyanın qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur, o cümlədən:

- Qacar dövrü (1796-1925) geyim mədəniyyətinin tədqiqi mənbələri çərçivəsində Səfəvi üslubunun Qacar dövrünün geyim mədəniyyətinə təsirini göstərmək;
- tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan geyimlərinin öyrənilməsində Qacar dövrü rəngkarlığının mühüm mənbə kimi

rolunu müəyyən etmək;

- tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan geyimlərinin öyrənilməsində Qacar dövrü dekorativ-tətbiqi sənətinin mühüm mənbə kimi rolunu müəyyən etmək;
- Qacar dövrünün qadın geyim ənənəsinin bədii xüsusiyyətlərini, o cümlədən qadın geyimlərinin ornamental xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Qacar dövründə hakim təbəqəyə, habelə orta və aşağı təbəqəyə məxsus kişi geyimlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Qacar dövrü geyim dəstlərində istifadə olunan zərgərlik nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- mövzu üzrə Qacar dövründə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində geyim ənənələrinin əhəmiyyətini müəyyənləşdirməklə, maddi mədəniyyətin qiymətini vermək və müasir sənətşünaslıq elmində yerini göstərmək.

Tədqiqat metodu. Müqayisəli tarixi metodikaya əsaslanan tədqiqat Qacar dövrünün feodal-kapitalist cəmiyyətinin sosial-iqtisadi həyatının xüsusiyyətləri baxımından kostyumun təhlilinə həsr edilmişdir ki, bu da onun tarixini izləməyə, baxılan dövrdə geyim mədəniyyətinin yüksəlişini və tənəzzülünü, dövrün estetik ideyalarını və mədəni ənənələrini öyrənməyə imkan verir.

Elmi-tədqiqat işi üçün seçilmiş empirik metoda əsaslanaraq, Qacar dövrü geyim mədəniyyətində baş verən hadisələrin müşahidəsinə, faktların toplanmasına və seçilməsinə, onlar arasında əlaqələrin qurulmasına nail olunmuşdur. Problemin tədqiqində tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir ki, bu da cisim və hadisələr arasında oxşarlıq və fərqləri müəyyən etməyə imkan verir.

Dissertasiyada toplanmış məlumatları sistemləşdirməyə imkan yaradan ümumiləşdirilmiş nəzəri metodlardan alınan məlumatların komponentlərə bölünməsinə və onların hər birinin ayrıca öyrənilməsinə əsaslanan təhlil metoduna müraciət edilmişdir. Eyni zamanda tədqiq obyekti haqqında ümumi təsəvvür əldə etmək üçün ayrı-ayrı məlumatların vahid strukturda birləşdirilməsini təmin edən sintez metodundan istifadə olunmuşdur.

Cənubi Azərbaycan ərazisində Qacar dövrünün geyim nümunələrinin təhlili tarixi-xronoloji ardıcıllığa əsasən aparılmışdır.

Tədqiq olunan dövr ərzində geyim dəyişikliyinin xronoloji mərhələlərinin müəyyən edilməsi digər ölkələrin, bu halda isə Avropa ölkələrinin mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı geyimin ayrı-ayrı elementlərinin formalaşmasında qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir.

Bədii materialın araşdırılması zamanı tarixi, arxeoloji, etnoqrafik material da cəlb edilmişdir ki, bu da seçilmiş dövrün geyim mədəniyyətinə kompleks şəklində yanaşılmasına, geyim nümunələrinin genezisinin məzmun və forma bütövlüyünün, eləcə də onların dövrlərə görə yenidən dərk edilməsinin müəyyənləşməsinə və ya üzə çıxarılmasına şərait yaradır.

Tədqiqat zamanı yerli və xarici alimlərin əsərlərində öz əksini tapmış müasir sənətşünaslığın nəzəri nailiyyətləri və kulturoloji fikrin müddəa və nəticələri böyük köməklik göstərmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qacarların geyim mədəniyyətinin formalaşmasında Səfəvi geyim üslubunun təsiri izlənilir;
- rəngkarlıq və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində əksini tapmış geyim təsvirləri Qacar dövrünün geyim mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır;
- Qacar dövrünün geyim ənənəsində Qərb üslubu ilə milli xüsusiyyətlərin sintezi üzə çıxır;
- Qacar dövrünün geyim dəstlərinin ayrılmaz atributu olan ənənəvi mina texnikası ilə işlənmiş zərgərlik nümunələrinin tədricən incə dekorla mürəkkəbləşən "barokko" formaları əldə edimişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi məhz problemin qoyuluşu ilə müəyyən olunmuş və aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapmışdır:

1. ilk dəfə olaraq Qacar dövründən əvvəlki Səfəvilər dövrü Qacar geyim mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına təsiri göstərilmişdir;
2. mövzu ilə bağlı muzey eksponatlarında saxlanan Qacar dövrünə aid geyim və zərgərlik nümunələri ilk dəfə olaraq sənətşünaslıq təhlilinə cəlb olunmuşdur;
3. ilk dəfə olaraq Azərbaycan sənətşünaslığında Qacar dövründə geyim ənənəsinin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş,

onun inkişaf prinsipləri kompleks şəkildə əhatəli tədqiqatın obyekti olmuşdur;

4. Qacar dövrü milli-mədəni və dini özünəməxsusluğunun ən vacib elementi olan ənənəvi keramika, xalça, bədii parça və ağac emalı kimi sənət əsərlərinin tədqiqi geyim ənənəsinin öyrənilməsində mənbə kimi cəlb edilmişdir;

5. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərinədək Qacar dövrünün rəngkarlıq əsərlərinin təhlili dövrün geyim mədəniyyətinin bədii üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, ənənələrin varisliyini və dövrlər arası əlaqəni təyin etməyə imkan vermişdir;

6. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq, Qacar dövrünün bütün geyim növləri ətraflı təhlil edilmişdir;

7. Müəyyən edilmişdir ki, geyimin təkamülü Qacar dövrü dəbinin inkişafına təsir edən dekorativ-tətbiqi sənətin müəyyən növləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qacar dövrünün Azərbaycan geyim ənənələri üzərindəki araşdırmaların dəyəri ondadır ki, o, həm sənətkarlığın, həm də sənaye istehsalının, o cümlədən toxuculuq, dərzilik və zərgərliyin formalaşması prosesi, eləcə də insanların sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə sıx əlaqəsi haqqında müasir təsəvvürləri genişləndirir və tamamlayır.

Tədqiqat işi rəssamlıq təmayüllü ali və orta təhsil ocaqlarında, sənətşünaslıq, dekorativ-tətbiqi sənət ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə "Geyim tarixi" fənninin tədrisi zamanı köməkçi dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Dissertasiya həmçinin etnoqraf, tarixçi və sənətşünasların yararlana biləcəyi dəyərli vasitədir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri doqquz məqalədə öz əksini tapmış, mövzu üzərindəki axtarışları əks etdirən məruzələr müxtəlif səpkili elmi konfranslarda dinlənilmişdir. Dissertasiya işi, sənətşünas və modelyer-dizayner ixtisasına yiyələnən tələbələrin tədrisi prosesində, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması zamanı tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının "İncəsənət tarixi"

kafedrası.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrı-ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, yeddi paraqraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. O cümlədən: Giriş – 12.051, 1.1. – 23.592, 1.2. – 28.541, 1.3. – 33.763, 2.1 – 52.719, 2.2. – 35.030, 3.1. – 65.304, 3.2. – 36.957, Nəticə – 7.130 işarə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 297.136 işarədən ibarətdir. Tədqiqatın məzmununu əks etdirən illüstrasiyalar isə albom şəklində ayrıca cilddə (dissertasiyaya əlavədə) təqdim olunmuşdur.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktual olması əsaslandırılmışdır, onun məqsədi və qarşısında qoyulan vəzifələri müəyyən edilmiş, elmi yeniliyi, daşıdığı praktik əhəmiyyəti, quruluşu, həcmi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

I Fəslin "Qacar dövründə (1796-1925) geyim mədəniyyətinin tətbiqi mənbələri" adlı **"Səfəvi üslubu Qacarların geyim mədəniyyətinin mənşəyi kimi"** adlanan **birinci paraqrafda** Qacarlar dövründən əvvəlki Səfəvilər dövrünün Qacar geyim mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına birbaşa təsiri göstərilmişdir. Qacar dövründəki geyimlərin tarixi iki ayrı hissəyə bölünür: birinci dövr xarici hökumətlərlə hələ kifayət qədər inkişaf etməmiş münasibətlərlə müşayiət olunmuş və geyimlərdə ciddi dəyişikliklər olmamışdır. İkinci dövrdə Qərblə münasibətlər genişlənmiş və buna görə də, kişilər və qadınlar üçün şalvar, ətək və baş geyimlərində dəyişikliklər baş vermişdir.

İlk illərdə Səfəvi dövrünün qürur və ləyaqət tərzindəki geyimləri yenidən populyarlaşmışdır. Qacar dövrünün üslubu XVIII əsrin sonlarında ortaya çıxmağa başlasa da, onun rüşeymləri və inkişafının başlanğıcı Səfəvi üslubunun çiçəklənməsi dövrünə aid edilir.

Səfəvilərdən bəri qorunan geyimlərin məhdud çeşidi qismən ağır aşınma, incə ipək və pambığın tez xarab olması, onlarda istifadə edilən qızıl və gümüşü çıxarmaq üçün zadəgan paltarlarını

yandırmaq vərdişi[26] və xüsusilə, 1135/1722-ci ildə İsfahanın talan edilməsi zamanı Səfəvi saray hakimiyyətinin dağıdılması, Avropa modasının tətbiq edilməsi və zadəganların əhatəsində ənənəvi geyimə olan sonrakı laqeydliklə bağlıdır.

XVI əsrdə Səfəvi kostyumu dəbdəbəli zəngin parçalardan tikilmiş çoxqatlı geyimlərdən ibarət, bədənə kip biçilmiş və aşağıya doğru genələrək hamar xətlərlə uzanmış və müxtəlif baş geyimlər, zinət əşyaları və aksessuarlarla geyilən dərs kimi təsvir edilə bilər. Geyimlərin zənginliyi ilk növbədə parça seçimi ilə müəyyən olunurdu. Xüsusi rolu kompozisiya və bəzək dizaynının zənginliyi və müxtəlifliyi ilə səciyyələnən ornamental parçalar oynayırdı. Bitki motivləri və süjetli kompozisiyalı bahalı, qızılla toxunmuş parçalar istehsal edən Təbriz, bir neçə əsr boyu təqlid etməyə çalışdıqları dövrün üslubunun qanunvericisi oldu.

1635-ci ildə Təbriz-Qəzvin məktəbinin ənənələri nəzərə çarpmağa başlayır. Bu dövrdə dərzilik sənətində xətlərin plastikliyi qadın formalarının ifadəli və vurğulanma fenomeninə çevrilmişdi, kişilərin kostyumlarının tərtibatında xətlərin kəskinliyi onların döyüşkənliyini göstərirdi. Qadın geyimlərinin konturları bir qədər yüngülləşirdi. Belə bir biçimə malik geyimlər daha asan hərəkət etməyə imkan verirdi. Paltarın ənənəvi konturları sayəsində alternativ geyimlərə üstünlük verən, qurulmuş Avropa tikiş prinsiplərinin yenilikləri də tətbiq edilmişdir. Avropadakı mədəni dəyişikliklər axınının təsiri ilə Qacar üslubunda yeni cərəyanlar Səfəvi dövrünün islahatları mərhələsinə qədəm qoyur. Bütün bunlar XVII əsrin ikinci yarısında, manufaktura istehsalının yeni texniki nailiyyətləri dövründə baş verir.

Qacarların gələcək üslubunun təməli Riza-i Abbasi tərəfindən o dövrün təsirləri və mənbələri tərəfindən qoyulmuşdur. Bu “Avropalaşma” hərəkatı XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin geyim dəstlərinin bədii tərtibatında aparıcı istiqamətə çevriləcəkdi. Əsrin sonunda süqut edən Səfəvi dövləti dərin polemik

---

26 Moḥammad-Hāšem Āṣaf (Rostam-al-Ḥokamāʾ), Rostam al-tawārīḵ, tr. B. Hoffman as Persische Geschichte 1694-1835 erlebt, erinnert and erfunden, Das Rustam al Tawarikh in deutscher Bearbeitung, 2 vols. – Berlin – 1986, II, s.212.

və iqtisadi böhran keçirir. Bu zərbə hakimiyyət və güc strukturları arasındakı münasibətlərdə hiss olunur, özü ilə birlikdə bütün digər münasibət strukturlarını çəkirdi.

I Fəslin "Qacar dövrü geyimlərinin dekorativ-tətbiqi sənətdə əksi" adlanan **ikinci paraqrafında** qeyd edilir ki, Qacar dövründə incəsənətin bütün sahələrində olan inkişaf özünəməxsus təsvir və ornamental bəzək elementləri ilə diqqət çəkirdi. İsfahanda naməlum rəssam tərəfindən yaradılmış freska üslubunda tacqoyma mərasimi təsviri əks etdirilir. Çərçivəli polixrom şirli keramikadan düzəldilmiş dekorativ lövhə Qacar dövrü üslubunun bariz nümunəsidir. Bu sənətin əldə edilmiş Bruklin nümunəsi Qacar dövründə saxsı ustalarının yüksək sənət səviyyəsindən xəbər verir. Fiqurlar yalnız qara, ağ və boz rəngli çalarlardan istifadə edən qrizayl texnikasında icra edilib. Qəhrəmanlar zəngin çiçəkli naxışlı kobalt-mavi fonda təsvir olunub.

Bu dövrdə Səfəvilərin ənənəvi miniatür üslubuna xas kompozisiyalarından istifadə edilməyə davam edilirdi. Mavi fonda, çiçəkli motivlər arasında, dövrünə xas olan Qacar geyimlərdə yuvarlaq üzlü kişilərin və qadınların "portretləri" yerləşdirilirdi. Tehranın Golestan sarayını bəzəyən Qacarlar dövrünə aid mozaikada şahın və saray əhlinin ov səhnələri öz əksini tapmışdır. Bu təsvirlərdə Qacar dövrü cəmiyyətinin yuxarı təbəqələrinin həyat tərzi, təbiəti, məişəti, geyimləri və aksessuarlarının dəbi, forması və kəsimi haqqında məlumat almaq mümkündür.

Yüksək bədii dəyərə sahib olan məmulatların üzərinə yerləşdirilən təsvirlər hər zaman məhsulun forması ilə uğurla birləşdirilirdi. Əsasən, rəsmi mərasim portretlərinə üstünlük verilirdi. Şəkildə neytral bir fon ilə vurğulanan möhtəşəm paltarlardakı incə fiqurlar, şahların və onların əyanlarının idealizə edilmiş simaları təntənə hissi yaradırdı.

Estetikliyə verilən dəyər eyni zamanda dekorativ nimçə, qədəh və digər qab-qacaq dəstlərinin dekorativ formaları ilə yanaşı üzərilərindəki bədii tərtibatları ilə diqqəti cəlb edir. XIX əsrin ortalarına aid edilən, hazırda Ermitajda qorunan naməlum rəssam tərəfindən hazırlanmış şərab qədəhlərinin üzərindəki Qacar dövrü xanədanlarının, eləcə də bəzək elementlərinin özünəməxsus

təsvirləri böyük zövqlə yerinə yetirilmişdir. Sadə çərçivələr arasında verilmiş portret təsvirləri, gül dəstəsinin tərənnümü əsərin yüksək zövqlə həyata keçirildiyini bir daha təsdiqləyir.

Qacar dövrü rəngli şüşə sənəti istehsalının çiçəkləndiyi mərhələni əhatə edirdi – vazalar, gül suyu üçün qablardan və zərif formalı ətirli yağ qablarından geniş istifadə olunurdu. Mina ilə bəzədilmiş qızılı şüşədən düzəldilmiş və büllur asmalarla tərtib edilmiş lampanın yuxarı hissəsi Şah Abbasın oval kətəbənin daxilində verilmiş portreti ilə bəzədilmişdi.

Yüksəliş dövrü yaşayan orta əsr miniatür rəngkarlığının təsiri altında yaradılan xalçalar rəsmin incəliyi və ən yüksək texniki icrası ilə fərqlənirdi. XVII – XIX əsrin əvvəlinə təsadüf edən Təbriz, Kaşan, İsfahan, daha sonra Kermana kimi mərkəzlərin ən erkən məhsulları üçün bağ çiçəkləri, vaza və heyvan təsvirləri, ov səhnələri və ədəbiyyatdan götürülmüş epizodlar daha səciyyəvi idi. Toxucuların əsərlərində müasir siyasi xadimlərin və məşhur tarixi personajların portretləri yer alırdı. Qacar dövrü xalçasının estetik prinsipi "təsvirlərin" səthi həllinə, şəklin ritminə, mərkəzi sahəyə, haşiyəyə ənənəvi bölünməsinə və elementlərin lakonik həndəsəsinə əsaslanır.

Qacar dövründə mərkəzi sahəsi əl ilə hazırlanmış kobud lubok rəngkarlığı ilə örtülmüş qələmkar adlanan pambıq parçalardan geniş istifadə olunurdu. Burada ovçuluq səhnələri, döyüşlər, at belində çövkan oyunları, Şərq poeziyasından süjetlər və müasir həyat nümunələri təsvir edilmişdir. Qacar dövrü, qələmkar sənətinin ən yaxşı nümunələrini ən zəngin sənət ənənələrini və Avropa mədəniyyətinin tanıdığı yeni xüsusiyyətləri üzvi şəkildə birləşdirirdi.

Ənənələrin davamlılığı mücrüləri, güzgü qutularını, kitab altlıqlarını, qələmdanları və digər məhsulları əhatə edən lak altı rəngli rəsmlərdə öz əksini tapmışdır. Səfəvilər dövründə meydana gələn bu üsul papye-maşe və ya ağac məhsullarını bəzəmək üçün istifadə olunurdu. Əşyalar miniatür rəngkarlığın səciyyəvi üsullarını və süjetlərini təkrarlayan rənglərlə boyanırdı və sarımtıl şəffaf lak təbəqəsi ilə örtülürdü.

XVIII-XIX əsrlərdə əvvəlki dövrün ənənələrinə sadiq qalan metal əşyaların, o cümlədən Dəməşq poladından hazırlanan

silahların istehsalı davam edirdi. Sədəf, bahalı daş-qaşlarla bəzədilmiş dekorativ silahların üzərində də bu tipli zəngin ornamentallıq, insan təsvirlərinin yer alması artıq səciyyəvi xüsusiyyət kimi dəyərləndirilə bilər.

I Fəslin "Qacar dövrü rəngkarlığı geyimlərin öyrənilməsində mühüm mənbə kimi" adlanan **üçüncü paraqrafında** göstərilir ki, Qacarların süjetli və portret janrlı rəngkarlıq əsərləri, istər divar boyakarlığı, istərsə də dəzgah rəngkarlığı baxımından, dövrün geyim mədəniyyəti haqqında geniş məlumat verir və əyani mənbə kimi dəyərləndirilə bilər. Qacar dövründə yaradılan miniatür, dəzgah və monumental sənətin ən yaxşı nümunələri bu təsviri sənət abidələrini yaradan insanların estetik zövqlərini əks etdirir. Təsviri sənət əsərləri Qacar dövrü Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin paltarları, baş geyimləri və aksesuarlarının dəbi, formaları və biçimləri barədə təsəvvürləri vizual şəkildə təqdim edir.

Şərqdən Qərbə doğru dönüş mədəniyyətin bütün sahələrində özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Məhz Qərb rəsmlərinin təsiri altında səthi stilizə edilmiş Şərq portreti və Qərb realizmi ənənələrini özündə cəmləşdirən yeni portret və janrlı rəsm sənəti inkişaf edirdi. Cəsarətli səhnələrin təsvirinə həsr edilmiş kompozisiyalar, kişi və qadın münasibətləri, sevgi səhnələri ustalıqla tərənnüm edilərək daha böyük maraq dairəsi cəmləməyə başlamışdı. Bu kompozisiyalar bəzən fantastik şəkildə bəzədilmiş gur ətəklərlə, bədənə kip oturan gödəkçələrlə birlikdə Avropa geyimlərini təqlid edirdi.

Qacar dövrünün bədii mədəniyyətində təsviri sənətin, eləcə də dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii tərtibatında rəssamların özlərindən əvvəlki dövrün yaradıcı üslubunu davam etdirdiyini görürük. Rəssamlar Səfəvi, Əfşar və Zənd mədəniyyətində iz qoymuş monqol dövrü miniatür ənənələrindən təsirləndiklərini əsərlərində hər dəfə sübuta yetirirdilər. Bu mənada kişi qüvvətini ifadə edən uzun saqqal, bığ, qamətin düzlüyünü, şuxluğunu ifadə edən incə bel, sıx qaşlar, bəzədilmiş tac, ləl-cəvahirli silah, bəzəkli taxt və ya stul, yaxud digər bəzəklər altında şahın qüdrəti və hakimiyyəti xüsusi ustalıqla təsvir olunurdu.

XIX əsrin birinci yarısında baş saray sənətkarı (nakkaş-başi)

titulunu qazanmış Sani ol-Molk kimi tanınan məşhur rəssam Mirzə Əbu-l Həsən-xan Qaffari Avropada təhsil almışdı və Avropa rəssamlıq prinsiplərinə riayət edərək psixoloji xüsusiyyətlərini çatdırmağa çalışırdı. İranın baş naziri Mirzə Yusif Mostofi-ol-Mamalekin (1860-cı illər) portreti ustanın ən uğurlu əsərlərindən biridir.

Dissertasiyanın **"Qacar dövründə qadın geyim ənənələri"** adlı **II fəslinin** "**Qacar dövründə qadın geyimlərinin bədii xüsusiyyətləri"** adlı **birinci paraqrafında** göstərilir ki, Qacar dövrünün qadın geyimləri uzun dövrlər ərzində xüsusi gözəlliyə və müxtəlifliyə malik olmuş, xalqın mədəniyyətinin və sivilizasiyasının göstəricisinə çevrilmişdir. XIX əsr Qacar dövrü qadın geyim dəsti estetik quruluş və tikiş texnikasına görə özündən əvvəlki tarixi dövrlərdə formalaşmış geyim növlərindəki ənənələri davam etdirməklə bərabər, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq, müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bunu xüsusi peşə sahiblərinin və kübar cəmiyyət nümayəndələrinin geyim formalarında daha aydın görmək olar.

Bu dövrdə qadın geyimlərinin bədii həllində istifadə edilmiş parçaların üzərindəki bəzək elementləri yüksək zövqlü ornamentasiyaya malik idi. Qadın paltarlarının ən əsas qismi köynək, ətək, şalvar, ətəkli şalvar, uzun məxmər pencək, krujevalı şlyapa, ləçək, çadra, üz örtüyü, niqab, geniş şalvar və ayaqqabıdan ibarət idi ki, bu geyim elementləri də Qacar dövrü hakimiyyətinin müxtəlif dövrlərində bir-birindən fərqlənirdi. Misal üçün, qadın şalvarı və ətəkli şalvar dəbi, Qacarların hakimiyyətinin ilk mərhələsindəki şahlıq dövründən Nəsirəddin şah dövrünün ortalarınadək davam edirdi və ətəklər uzun olduğu üçün şalvarlar görünmürdü[27].

Qacar dövrü qadın geyimlərinin bir çox nüsxəsi (nimtənə, arxalıq, çəpkən və s.) Şimali Azərbaycanın xanlıqlar dövründən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycan qadınlarının geyim nümunələri ilə biçim, konstruktiv quruluş və bədii tərtibat baxımından eynilik təşkil edir.

---

[27] Qeybi, Mehrasa. İran xalqlarının geyim tarixinin 8 min ili – Tehran: Hirmənd nəşriyyatı, birinci çap – 7720. ss. 560, 1384

Qacarlar zamanında hər bir təbəqənin, fərqli məşğuliyyəti olan insanların özünəməxsus, onların aidiyyəti yerə malik olduğunu müəyyən edən geyim tərzi var idi. Saray musiqiçilərinin, rəqqasələrin geyim tərzində də bu tərzi ayrıca olaraq görmək mümkündür. Bunlar miniatürlər və Qacar rəngkarlığının bu günə qədər gəlib-çatan nümunələri əsasında da geniş məlumat verir.

Paraqrafda dünya muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan Qacar dövrünə aid qadın geyim nümunələri ətraflı şərh olunur.

Qadınları və ziyafəti çox sevən Fətəli Şah, xəzinədəki pulun böyük hissəsini geniş hərəminin saxlanmasına sərf edirdi. Hərəmlərin geyim tərzi adi qadınların gündəlik geyimindən çox fərqlənirdi. XIX əsrin I rübünə aid saray rəqqasəsinin geyimi əlvan, qırmızı, sarı və bu kimi digər şux rənglərin həllində meydana gəlmişdir. Məxmər parçadan olan enli ətəyin üzərində istifadə olunan parlaq rəngarəng çiçəklər stilizə edilmiş bitki motivləri əsasında öz dağınıqlığı ilə şuxluq yaradırdı və, bu da rəqsin dinamik qəbul edilməsinə öz təsirini göstərirdi.

Qacarlar zamanında İranla Avropa ölkələri arasında qurulan əlaqələr nəticəsində yaranan hərtərəfli dəyişikliklər əvvəlcə saray əhlinin, sonra isə adi insanların zahiri görünüşünün dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Nəsirəddin Şahın Avropaya getməsinin bariz nəticələrindən biri, tədricən cəmiyyətə yayılan qadın geyimindəki dəyişikliyin göstəricisi idi. Nəticədə, Qacar dövrünün sonunda hicabı çıxarmaq üçün əsas yaranmışdı. Məktəblərdə qadın və qızlar arasında hicabsız gəzmək qaydası yavaş-yavaş tətbiq olunurdu. Eyni zamanda, Qacar dövründə qadın geyim ənənəsində Qərb üslubunun hiss olunmasına baxmayaraq, milli xüsusiyyətlərin əsasları özünü daim göstərirdi.

II Fəslin "Qacar dövründə qadın zinət əşyaları" adlı **ikinci paraqrafında** dünya muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan Qacar dövrünün qadın zinət bəzəkləri ətraflı şərh olunur. Qeyd edilir ki, Qacar dövrü qadın geyim dəstlərində zinət əşyalarının bütün növlərindən (baş, qulaq, boyun, sinə, əl-qol, bel və libaslara bənd olunanlar) istifadə edilirdi. Qədim ustaların adət-ənənələrini qoruyub saxlayan Qacar zərgərliyinin bənzərsizliyi materialların və

dizayn texnikasının qeyri-adi zənginliyi ilə müəyyən edilən bədii ifadə vasitələrinin və imkanlarının müxtəlifliyindədir. Qacar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə qadınlara dəbdəbəli zərgərlik əşyaları təqdim edən İran Zərgərlik Muzeyində XIX əsr şah zinətlərinin böyük bir kolleksiyası saxlanılır. Buraya şah tacı, broş, bilərzik və kəmər, həm fərdi, həm də məmulatlarda istifadə edilmiş çox sayda inci daxildir.

Varlı Qacar qadınlarının əsas baş geyimləri brilyantla bəzədilmiş tac idi. Dekorativ tac ağır və həcmli olduğundan, yalnız rəsmi mərasimlər və vacib işlər üçün geyilirdi. Baş bəzəyi adətən lələklərlə bəzədilmiş yüngül bir diadem kimi bəzən alnı tamamilə, bəzən isə bir tərəfini örtürdü. Baş tacı zümrüd, yaqut, brilyant, ağ sapfir daşlarla tərtib edilirdi.

Şərq geyim mədəniyyətində olduğu kimi, Qacar dövründə də bir neçə müstəqil elementdən ibarət çoxkomponentli sırğalar geniş yayılmışdı. Bunların arasında üç fərqli və ya oxşar seqmentdən ibarət olan və onlara zövqlü kontur verən çoxhissəli "piyaləzəng" sırğaları, halqa sırğaları xüsusi qeyd etmək olar.

Qacarların ənənəvi zərgərlik sənayesində sinə bəzəkləri xüsusi yer tuturdu. Bahalı muncuqlardan və incilərdən, habelə paxlava və toxum şəklində qızıl və gümüş lövhələrdən toplanaraq onlar çox vaxt minasazlıq texnikasından istifadə edilməklə, boyunbağının mərkəzində yerləşən asmalarla bəzədilirdi. Qacar dövründə portretli kulonlar kifayət qədər geniş yayılmışdı. XIX əsrin sonuna aid edilən oval formalı bəzək sancağı gənc qız və oğlan təsvirləri olan ikili portretlə bəzədilmişdir. Xarici sərhədi zümrüd, yaqut və ağ daşlarla haşiyələnmiş zinət əşyasının yerliyi şəbəkə texnikası ilə işlənmişdir. Asma tipli zinət əşyalarının bədii tərtibatı əşyanın hər iki tərəfini əhatə edirdi. Buna misal olaraq, damla formasında olan mirvari və mərcan qaşları ilə bəzədilən polixrom minalı asma və bir tərəfi gözəl qız, digəri isə gül və bülbül motivlləri ilə bəzədilib.

Qacar dövründə müxtəlif formalarda olan mərkəzi hissəsi iri, yan tərəfləri nisbətən kiçik ölçülərdə olan qol bəzəklərinin səthi kalliqrafik yazılarla tərtib edilirdi. Burada çox zaman Qurandan götürülmüş ayələr əks olunurdu ki, bu da adətən həmayil rolunu oynayırdı. Zərgərlik məmulatlarının böyük əksəriyyətinə apotrop

əhəmiyyət verilirdi. Ancaq köhnə ənənələrə və dini doqmalara riayət edən, tez-tez xurafata üz tutan insanlar üçün müqəddəs məna daşıyan bu qədər sayda atributun olması yetərli deyildi.

Qadınlarının zərgərlik dəstində xüsusi yeri həmayil kimi nəzərdə tutulmuş quranqabılar tuturdu. Onlara namaz qılmaq üçün gümüş çantanın içinə qoyulmuş miniatür ölçülü Quran, sədəqə üçün pul (nəzir) və sehrli əhəmiyyəti olan digər şeylər yerləşdirilirdi. Quranqabılar düzbucaqlı, üçbucaqlı və silindrik formada hazırlanır, bədii tərtibatında şəbəkə, qarasavad, minasazlıq texnikasından istifadə olunurdu.

Təhlillər göstərir ki, Qacar dövrü zinət əşyalarının bir çox çeşidləri Şimali Azərbaycanın zərgərlik nümunələrinin təyinatı, konstruktiv xüsusiyyəti, texniki icrası və bədii tərtibatı baxımından eynidir.

Tədqiqat işinin **"Qacar dövründə kişi geyim ənənələri"** adlı **III fəslin** "**Qacar dövrü kişi geyimlərinin bədii xüsusiyyətləri"** adlanan **birinci paraqrafında** dövrün kişi geyimlərinin ən mühüm elementləri: alt köynək, üst köynək, arxalıq, qaba və ya cübbə, uzun pencək, bel şalı və kəmər, sərdari (başqa paltarların üzərindən geyilən gecə geyimi)[28], şalvar, papaq, çalma və əmmamə, tac, corab və ayaqqabılar təhlil edilir.

Səfəvi dövrünün geyim mədəniyyətindən bəhrələnmiş Qacarların kişi geyiminin əsasını dəbin incə üslubu, dəbdəbə və təmtərağı libasların zəngin dekorasiya və ornament növləri şəklində zadəganların geyimlərində öz əksini tapmışdır. XVIII-XIX əsrin kostyum tarixi dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Cəmiyyət, inqilabi ruha və ideyaya köklənmişdi. Dəbə ingilis geyim üslubu daxil olmuşdu ki, bu da bir çox anlar və detallarla özünü kişi geyimi üslubunda göstərirdi, bununla belə, cəmiyyət hakimiyyətinin zəruriliyini vurğulayırdı. Belə inqilabiləşdirilmiş tendensiyadan sonra tünd rəngli sadə paltarlar daha da populyarlaşdı.

Bu dövrlərin geyim ənənəsi qeyri-adi və müəyyən halda rəsmi görkəm almağa başladı. Kişi geyimləri dəyişir, dekorativ və gözəl

[28]Qeybi, Mehrasa. İran xalqlarının geyim tarixinin 8 min ili – Tehran: Hirmənd nəşriyyatı, birinci çap – 7720, ss. 560, 1384

tərtibatdan imtina edilirdi. Artıq kişilər öz qarderoblarında ancaq utilitar ağ-qara rəngli, daha klassik və vahid formaya salınmış geyimlərə üstünlük verirdilər.

Fətəli şahın yaxın ailə üzvlərinə həsr edilmiş portret təsvirlər vardır ki, burada onların zəngin geyim tərzi şah libasından fərqli olsa da, öz dəbdəbəsi ilə diqqət çəkir. Belə əsərlərdən biri XIX əsrin birinci rübünə aid edilməklə, hakim sinfə məxsus insanların geyim tərzi haqqında aydın məlumat verir. 1814-1815-ci ildə Tehranda yaradılmış tabloda Fətəli şah hərbi geyimdə əks etdirilmişdir. Baş komandanının hərbi libası sırf milli ənənəvi formalar üzərində həyata keçirilmişdir. Burada gücü, cəsarəti simvolizə edən bəzək elementləri ilə yanaşı, geyilmiş zireh, uzunboğaz çəkmələrin üst hissəsindən dəmir qolçaqlı qollarda isə biləkdən dirsəyə qədər olan qisimlərdə belə xüsusi dekorativ formada həyata keçirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində klassik üslubun bəzi elementləri görünsə də, geyim tərzi tamamilə öz formasını dəyişərək eyni rəngin və yaxud ağ və qaranın ifadəsində həll edilərək klassik kostyumları xatırlatmağa başlayır. Yoxsul sinfin nümayəndələrinin geyimlərində isə ucuz çuxalardan, adi parçalardan istifadə edilirdi və heç bir bəzək detalına yer verilmirdi. Əsasən ucqar kənd əhalisinin geyimlərini şərtləndirən xüsusiyyət həmin dövr üçün Azərbaycanın bir çox bölgələrində olan geyim xüsusiyyətləri ilə eynilik təşkil edir.

III Fəslin "Qacar dövründə kişi zinət əşyaları" adlı **ikinci paraqrafında** göstərilir ki, zinət əşyaları Qacar şahlarının geyim dəstinin ayrılmaz atributu idi. Sasani padşahlarının (xüsusən Xosrov Pərviz) şah sarayı və xəzinələri uzun müddət əfsanəyə çevrilmiş və tarixi kitablarda xüsusilə qeyd edilmişdir. Səfəvi dövləti dünyanın ən böyük və ən möhtəşəm kolleksiyalarından birini ehtiva edən şah xəzinəsinin qorunub saxlanmasına və doldurulmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Səfəvi sülaləsinin süqutundan sonra xəzinələrinin xeyli hissəsi Hindistanda Teymurilərin əlinə keçdi. Nadir şah Hindistanı istila edib Dehlini ələ keçirdikdən sonra o, Məhəmməd şahı Hindistanın hökmdarı elan etdi. Məhəmməd şah sülh vədi qarşılığında Nadir şahın xəzinələrini, silahlarını və digər sursatı təhvil verməyə razı oldu. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən az sonra ordu komandiri Əhməd xan Ebdali şah xəzinəsini talan etdi.

Ən qiymətli zərgərlik məmulatlarından biri olan Kuxe-Nur almazı İrandan ixrac edildi və geri qayıtmadı. Qacar sülaləsinin şahı Ağa Məhəmməd xan Nadir şahın xəzinələrini qismən geri qaytarmağa başladı. Ağa Məhəmməd xan, İran xəzinəsini qorumaq üçün səy göstərən Nadir şahdan sonra ilk hökmdar oldu və Fətəli Şah saray xəzinələrini qorumaq siyasətini davam etdirdi. Məşhur Nadir taxtının, Tovuz quşu taxtının və Kiani tacının yaradılması əmrini verən Fəth-Əli Şah idi. XVIII-XIX əsrlərə aid imperiya tacının böyük bir zərgərlik kolleksiyası Tehranın mərkəzi bankında qorunub saxlanmaqdadır. Buraya şah tacı, qol dəstləri, cıqqalar və kəmərlər daxildir[29].

İran Mərkəzi Bankının Milli Xəzinədarlığında saxlanılan ən möhtəşəm zinət əşyası Fətəli şah dövründə yaradılan, sonralar bir neçə şah tərəfindən istifadə olunan və "Kiani tacı" (fars.کیانی تاج – şah tacı) kimi məşhur olan tacdır. 1797-ci ildə yaradılan baş bəzəyi Sasani sülaləsindən sonra meydana gələn ilk tac oldu.

Vaxtılə Səfəvi şahlarının, gənc zadəgan və əmirlərin dəstərlərinə sancılmış baş bəzəyindən ilhamlanan cıqqalar sağ tərəfdən çalmaya bərkidilmişdi, iri zümrüd və yaqutlarla bəzədilmiş cıqqaları qızılbaş hökmdarları şücaət göstərmiş sərkərdə və əmirləri mükafatlandıraraq hədiyyə göndərirdilər[30].

XIX əsrin ortalarına qədər qiymətli daşlarla bəzədilmiş asma bəzəklər şah və kübar ailələr arasında dəb halına gəldi və tez-tez kişilərin məşhur bəzəkli papaqlarında təsvir edilmişdi. Bu növ bəzəklər həm də qadınlar arasında saç bəzəkləri kimi istifadə olunurdu.

Qacar dövründə medal taxmaq çox populyar idi. Belə bir mükafatların verilməsi təcrübəsi, 1223/1808-ci ildə Şir və Günəş təsvirləri olan döş nişanlarının təqdim edilməsinin Fətəli Şah tərəfindən başladılması ilə təşəkkül tapdı. "Sir və Xurşid" nişanı həm yerli, həm də xarici ölkə hərbçilərinə və mülki şəxslərə təqdim

---

[29] Meen, V.B. and Tushingham A.D. Crown Jewels of Iran / Meen V.B. and Tushingham A.D. – Toronto – 1968, №№ 72-73, 78-83, 117, 126-27, 130

[30] Садыхова, С.Ю. Азербайджанский костюм XIX века / С.Ю. Садыхова – Баку: Элм – 2007 – с.42

edilirdi.

Qacar şahlarının geniş yayılmış zinət əşyalarından biri də möhür-üzüklər idi. Onların kiçik səthi uzun yazının yerləşdirilməsinə imkan vermirdi. Qurandan, zikrdən, duadan, Allahın adları, Peyğəmbər və ailəsi, habelə müxtəlif müqəddəslər və şiə imamlarından qısa sitatlar serdolik daşlarına incə həkk olunmuş kitabələrdə yerləşdirilirdi.

Nəticədə, mövzu üzrə araşdırmaya yekun vurulmuş, aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdri:

1. Qacarlar dövrünün rəngkarlıq və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, Qacar dövrü Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin geyim mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynayır;
2. Qacar dövründə geyim mədəniyyətinin formalaşmasında Səfəvi dəbinin təsiri izlənilir;
3. Fəth Əli Şahın sarayında hökm sürən Qacar tərzi ruhən sırf saray və mahiyyət etibarilə güclü arxaik təmayüllü eklektik cəhətlərə malik idi;
4. Azərbaycanlıların subetnik qrupunu təşkil edən türk tayfası olan qacarların qadın geyim mədəniyyəti Şimali Azərbaycanın əksər geyim nümunələri ilə eynilik təşkil edir;
5. Qacarlar dövründə qadın geyim ənənəsində Qərb üslubunun hiss olunmasına baxmayaraq, milli xüsusiyyətlərin əsasları özünü daima göstərirdi;
6. Qacar dövrü kişi geyim mədəniyyəti ənənəsi saray həyatında, yüksək cəmiyyətdə nə qədər dəbdəbəli, zəngin idisə, bir o qədər əməkçi insan sinfinə məxsus geyimlərdə sadə tərz hökm sürürdü;
7. Avropanın təsiri altında formalaşan geyim mədəniyyəti Qacarların köhnə geyim ənənəsini üstələyərək ənənəvi libasların görünüşünü dəyişdirmişdir;
8. Qacarlar dövrü bədii mədəniyyət sahəsində orta əsr sənətkarlıq meylləri ilə yanaşı, Avropa sənətinə olan meyl demək olar ki, bütün sahələrdə özünü aydın şəkildə büruzə vermişdir;
9. Qacar sülaləsi şahlarının tac qoyma mərasimində istifadə olunan Kiani tacı Sasani hökmdarlarının klassik zərgərlik üslubunda

hazırlanmış və Sasanilər dövrü şahlarının baş taclarını forma və bədii tərtibat baxımından təqlid edirdi;

10. Qacar dövrünün zərgərlik inciləri boyalı mina texnikasında işlənmiş mükəmməl texniki icrası, mürəkkəb konstruktiv quruluşu, zərif dekorasiya, xətlərin incəliyi, rəsmin xırdalığı və incə dekorla mürəkkəbləşən “barokko” formaları ilə səciyyə olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının mövzu üzrə dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Каджарская живопись как источник изучения истории костюма //“Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века”. Материалы IV Международной научно-практической конференции –Пятигорск – 22-23 сентября 2016 г. - s. 217-221.
2. Qacar dövrü qadın baş geyimlərinin bədii ifadəsi // “Axtarışlar”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. - 2019, №4, Cild 12 - s.148-152.
3. Художественное оформление азербайджанского костюма периода правления Каджарской Династии // “Paradigmata Poznani”-2020, №1- c.60-64.
4. Qacar dövrünün qadın geyimlərində ornamental xüsusiyyətlər // “Elmi əsərlər”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. – Bakı - 2020, №28 - s.188-193.
5. Qacar dövrü qadın deyimlərinin bədii xüsusiyyətləri // “Mədəniyyət dünyası”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti – Bakı - 2020, s.104-109.
6. Qacar dövrü qadın geyim ənənəsinin bədii xüsusiyyətləri // “Axtarışlar” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu - 2020, №1, Cild 13 - s.139-144.
7. Qacar dövründə (1796-1925) Azərbaycan bədii mədəniyyətinin inkişafi // “Sənət Akademiyası”. Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası – Bakı - 2020, №2 (10) - s.37-41.
8. Qacar dövrü hakim təbəqəyə məxsus kişi geyimlərinin bədii xüsusiyyətləri // “Qarabağ Azərbaycandır!” Doktorant və Gənc tədqiqatçıların XIV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti - Bakı – 12 fevral 2021 - s.345-348.
9. Художественные особенности образцов одежды периода правления Гаджаров // Miedzynarodowe czasopismo naukowe. Art Economic sciences Public administration. - 2021, №12 (99). Czesc 3 - s. 8-11.

10. Сефевидский стиль как источник культуры одежды Каджаров. “Science and Culture in the Modern World” dedicated to the Day of Solidarity of World Azerbaijanis. The XXI International Scientific Symposium – Stockholm/Sweden – 26 December 2021 - s. 230-233.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 sentyabr 2023-cü il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası AZ 1029, Baki şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 26.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ____ avqust 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14 iyul 2023-cü il
Kağızın formatı: A5
Həcm: 37.072
Tiraj: 100